

Қ.А. Аубакирова*, З.Т. Кәрімхан

*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
(E-mail: kz.aubakirova@gmail.com; zangaralash2020@gmail.com)*

Алаш идеясы және империализм

Мақалада адамзаттың жалпы тарихындағы империализм түсінігі, отарлау саясатының зардаптары мен оң өзгерістері, қозғалыстар қарсылығы ХХ ғасыр басындағы Алаш идеясымен салыстырмалы түрде қарастырылған. Алаш ұлт-азаттық қозғалысының отаршылдыққа қарсы күресі, қазақ зиялыларының ұлттық идентификацияны (бітім-болмысын) сақтау, қорғау турасындағы көзқарастары мен ой, пікірталас үндестіктері тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері мен сандық және сапалық контент анализ негізінде талданды. Сондай-ақ, зерттеу барысында биографиялық параллель, идеография, құрылымдық талдау және жекелеген тұлғалар мен топтардың пікірін арнайы тұжырымдау негізіндегі бихевиористикалық зерттеу тәсілдері қолданылды. Аталған зерттеу тәсілдері арқылы әлем тарихына өзгерістер енгізген үлкен елдердің отарлау саясаты мен басқыншы әрекеттеріне тарихи шолу жасалып, патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарын бағындырудағы айла-тәсілдері сараланып, империяның отарлық саясатына қарсы тұратын күш — жалпыұлттық ояну екенін түсініп, саяси өмірге белсене араласуынан туындаған қарулы және ағартушылық жұмыстары пайымдалды. Зерттеу барысында ХХ ғасыр басындағы әлемдік өзгерістер, төңкерістер толқыны, империалистік көзқарастардың тыйылмауы, оның тигізіп отырған зардабына қарсы Алаш қозғалысының өкілдерінің көзқарастары да айқындалып, тұжырымдары сараланды. Зерттеу қорытындысы — отарлау саясатына, жалпы империалистік санаға қарсы қорғаныс ретінде қолданылатын ең үлкен күш идея екендігін анықталып, Ресей империясы тарапынан жүргізілген отарлау саясатына қарсы Алаш идеясының бірлік ерекшеліктері нақтыланды.

Кілт сөздер: империалистік сана, колонизация, Алаш идеясы, Алаш ағартушылығы, ұлттық идентификация.

Кіріспе

Империализм — өзге елдің территориясы мен экономикалық-саяси хәл-ахуалын тұтас бақылауға алуды көздеген, өзге елдімекендерді тұтас иемдену процесіне негізделген идеология. Аса құнды әрі қажетті ресурстарға ие кедей немесе әлсіз елдерді басып алу арқылы өзге елдің немесе үкіметтің үстемдік орнатуы, жаулау үрдісі де империализм саясатының көрсеткіші бола алады. Анықтап айтқанда, ірі немесе күшті елдер өз билігін өз шекарасынан тыс кеңейтуге ұмтылатын саясат, басқару тәсілі империализммен тікелей байланысты.

Қарапайым қағида: империализм саясаты империя құруды көздейді. Империалистік елдер басқа елдерді бақылауға алады. Бұл үшін олар әскери күш қолдануы немесе түрлі отарлау саясатына негізделген айла-тәсілдерді пайдалануы мүмкін.

Отарлау деп (лат. *colonia*) күшті державалардың әлсіз халықтарды күш қолдану арқылы бағындырып, олардың байлығын, жерін иеленіп қана қоймай, отарланушы елдің әкімшілік басқару жүйесін түбегейлі өзгертудің нәтижесінде толық үстемдік орнатуын айтады. Қазақ ғалымдары тарапынан бұған: «Отаршылдық — өз елінің шет жағында бос жатқан жерлерді қоныстану немесе шаруашылық үшін игеру, сондай-ақ басқа елдерде қоныстар салу. Отаршылдық көбінесе жергілікті тұрғындарды күшпен бағындыру және ығыстыру саясатымен (кейде қырып-жоюмен) ұштасады және басқа аумақтарды таратып алу үшін қолданылады» деген анықтама берілген [1; 612].

Отарлау саясатына қатысты тарихи деректерден бірер мысалдар келтірсек, әлем тарихында отарлау немесе басқа елдерді жаулап алу ісі көне замандардан бастау алған. Жер үшін талас уақыт өтсе де еш толастаған емес. Жаһан тарихындағы түрлі жорықтар, XV ғасырдың ортасында аса қатты қарқынмен дами бастаған «Ұлы географиялық ашулар» жер шарындағы түрлі мемлекеттердің территориясын тарих картасында бірде үлкейтіп, бірде жойып, енді бірде мүлдем басқа мемлекеттерге айналдырып отырды. Отарлау саясатының өзі түптеп келгенде отарлау идеясынан, үстемдік ету мақсатымен пайда болғандықтан аса күрделі тақырыптардың бірі ретінде әлі күнге дейін зерттеліп келеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kz.aubakirova@gmail.com

Крест жорығы, ислам дінінің жайылуы сынды дін атын жамылған империалистік жаулаулар кейіннен Ұлыбритания, Испания, Жапония, Германия, Франция, Ресей империясы сынды әскери қуаты күшті елдердің де мақсат-мүддесімен сай келе бастады.

Белгілі ғалым М. Мырзахметұлының «Қазақ қалай орыстандырылды?» атты зерттеу кітабында «XX ғасырдың басында 72 млн шаршы шақырым аумақ мен планета халқының үштен бір бөлігі 560 млн адам бағынышты болды» деген дерек келтірілген. Нақтырақ санамалап айтқанда:

- Ұлыбритания иелігінде: 9 млн шаршы шақырым жер мен 146,6 млн адам;
- Франция иелігінде: 9,7 млн шаршы шақырым жер мен 49 млн адам;
- Германия иелігінде: 2,9 млн шаршы шақырым жер мен 12,3 млн адам;
- АҚШ иелігінде: 0,3 млн шаршы шақырым жер мен 9,7 млн адам;
- Жапония иелігінде: 0,3 млн шаршы шақырым жер мен 19,2 млн адам бағынышты күй кешті [2; 4].

Күш-қуаты зор, әлеуетті елдер маңайындағы дамымаған, көршілес мемлекеттерді, тобыр мен халық деңгейінен ұлт пен ұлысқа айнала алмаған қоғамдарды жою үшін империализмнің барлық механизмі мен тактикасын қолданды. Бір құрлықтағы ықпалды күштің келесі екінші бір құрлыққа өтіп, әкімшіл-әміршіл диктатуралық саясат орнатуы жергілікті қоныстанған халықты ата-баба тілінен, дінінен, мәдениетінен, мұрасынан айыруы, ассимиляцияға ұшыратуы, ұлттық құндылықтарын жоюы — жалпы адамзат тарихындағы қолдан жасалған зұлымдықтың айқын көрінісі еді.

Жер бетіндегі әр ұлт өзінің ұлттық болмыс-бітімімен ерекшеленетін дүниежүзілік өркениетке, мәдениетке жаңалық пен үлес (мәдениет үлгілері, әдеби нұсқалар, тарихи мұрасы, сәулет өнері, тілдік ерекшеліктері, әдет-ғұрпы, салт-санасы, психологиясы) қосса, ендігі де алпауыт мемлекеттер империялық үстемдік күші көптеген құндылықтарды иемденіп алды. Ал, XX ғасыр басындағы қазақ даласында жүргізілген саяси отарлау саясатының өзіндік ерекшеліктері болды. Жасырын отарлау саясаты мен агрессивті колонизация үрдісін ұзақ уақыт жүргізген Ресей империясы қазақ даласын географиялық тұрғыда ғана емес, мәдени, діни, ұлттық этногенез негізінде де трансформацияға ұшыратуға тырысты. Бұл мәселе жөнінде нақты талдаулар негізгі бөлімінде көрсетілген.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы барысында әлем ғалымдарының еңбектеріне шолу жасалып, империалистік сана тудырған империализм саясатының ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ, тарихи салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері мен сандық-сапалық контент анализ негізінде «Алаш» идеясына сараптама жұмысы жүргізілді. XX ғасыр басында ғұмыр кешкен Алаш қайраткерлерінің ғұмырбаян деректері мен тарихи оқиғалар негізінде биографиялық параллель сараптама жасалып, Алаш идеясының хронологиясы анықталды. Империализм, колонизация, Алаш идеясы және ұлттық тепе-теңдіктің бұзылуы сынды ұғымдардың мазмұндық ерекшеліктері талданып, Алаш идеясы, Алаш қозғалысы сынды ұғымдарға нақты анықтамалар берілді.

Негізгі бөлім

Адамзат тарихында отарлау саясаты жергілікті жұрттардың жерін басып алумен қатар халқын да аса қатыгездікпен қанап-тонау арқылы жүргізілді. Нәсілшілдік, кемсітушілік кең етек жайды. Сондықтан империализм ұғымы және оның мәселесі бойынша біршама еңбектер жазылды. Аса көлемді еңбек «Британика» энциклопедиясынан бастап, жекелеген ғалымдар Э. Саид, Я. Кемпбелл, Дж. Уиллер, А. Лаури т.б. зерттеулерінде, Алаш идеясының көшбасшылары Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Тұрғанбайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, М. Шоқай, М. Жұмабай, Т. Шонанұлы және кейінгі отандық ғалым-зерттеушілерден М. Мырзахметов, М. Қойгелді, А. Айталы, Т. Жұртбай, Ө. Өмірзақов, Б. Қайратұлы, т.б. еңбектерінде көрініс табады.

Отарлау үрдісіне ұшыраған халықтар тек жерінен ғана айырылып қалған жоқ, шын мәнінде олар өздерінің болмыстарынан айырылды. Империализм саясаты отарланған халықтың дін, тіл, таным, мәдениет, тарих, этногенез, дәстүр сынды алуан түрлі ерекшеліктерінің бәрін жойып, бір түрге айналдыруға немесе жоюға тырысты. Ал Ресей империясының саясаты аса жасырын әрі ұзақ уақыт бойына қазақ халқының ұлттық идентификациясына қарсы жұмыс жасады. Соның салдарынан тіл, дін, діл, таным, тарих, тіпті дәстүр ерекшеліктеріне қатысты мәселелер әлі күнге дейін қазақ халқы үшін хронологиясы түрлі өзгерістерге толып кетті. Американы жаулап алған испандар мен португалдар Инк мәдениеті мен Мая тайпасының мұрасын тұтастай жойса, ағылшындар мен француздар Африка-

дағы түрлі мемлекеттердің дін мәселесін бірнеше ағымға бөліп, өзара туыс халықтарды алшақтатып жіберді. Дәл осындай мәселе Ресей империясы тарапынан түркі халықтарына қатысты да жасалған болатын. Оғыз-қыпшақтан тараған қазақ пен түрік бірін-бірі түсінбей, түркі халықтары ортақ тіл бірлігінен айырылып, кейбірі мүлдем жойылып кетті.

«Британика» энциклопедиясында былай деп жазылған: «...Империализм түптеп келгенде адамдарды бір-бірінен алшақтатып, жер-жерді түрлі территорияларға бөлшектейтін қаруға айналды. Ал, мындаған шаршы территорияларды жаулау мақсатында жүзеге асқан империализмнің бір түрі діннің өзін саяси құралға айналдырды» [3; 2]. Демек, империализм, отарлау саясаты түрлі кейіпте, түрлі формада құбылмалы болуы әбден мүмкін. Бірі географиялық ашуларды желеу етіп, мақсатына пайдаланса, енді бірі діннің атын жамылып, ал енді бірі сауда-саттық сынды түрлі формалардағы экономикалық жаулау тәсілдерін де пайдаланған.

Отарлау саясатының түпкі мақсаты империя құруды көздегендіктен, ол үнемі ашық түрде жүргізілген жоқ. Отарлау саясаты кейде экономикалық саяси-даму үрдісін де пайдаланып отырды. Ал, кейбір кезеңдерде ашық соғыс түрінде геноцид, этноцид жүргізу арқылы да жергілікті халықты бой ұсындырып, жаулау формасын жүзеге асырған болатын.

Белгілі ғалым Б. Қайратұлы өзінің «Қазақия қалай отарланды?» атты зерттеу еңбегінде: «1942 жылы азаттық алған Индонезия елінің көсемі Сукарно: «Қолайлы, жақсы ауру, дерт болмайтыны сияқты жағымды отаршылық та болмайды», – десе [2; 5], көп уақыт Еуропа отарында болған Марокко елінің тарихшысы Абдулла Лаури өзінің ағылшын тілінде жарық көрген еңбегінде: «Отарлаушылар тіпті менің ішкі жан-дүниемді тонады. Мен басқаша ойлай алмаймын. Өзімді азат, тәуелсізбін деп ойлағанның өзінде біреу жан-жағымнан анталап, қамалап, еңсемді басып тұрғандай сезімде өмір сүремін», – деп жазыпты [2; 6].

Отарлау саясатына қатысты зерттеулердің бәрі де отарлау үрдісіне ұшыраған жергілікті халық ең көп қиындық көріп, жапа шегетінін анық көрсеткен. Және басты қауіп тек территориялық бірлікке ғана емес, тіл, дін, мәдениет, дүниетаным, дәстүр сынды сакральды мәнге ие ұғымдар мен идеологиялық бірліктер де трансформацияға ұшырайтын болған. Осы ретте, қазақ даласында отарлау саясатын жүргізген Ресей империясы тек жер мәселесіне ғана емес, оқу-ағарту, дін, тіл, экономика, дәстүр, таным, география, тарих, әдебиет т.б. барлық жергілікті халықтың ұлттық идентификациясына трансформация жасауға тырысты. Сондықтан, Ресей империясының отарлау саясатын қарастырған кезде, тек қана қазақ халқының тарихына жеке-дара қарамай, тұтас түркі-мұсылман халықтарын бір географиялық бірлікте қарастырған жөн. Себебі, тілі бір, діні бір, ділі бір халықтарды бір-біріне қарсы қойып, өзара шағыстыру, мүмкіндігінше алшақтату ойынын ойнаған империалистік саясат ешқашан ешкімді аямайтынын дәлелдеп кетті. Ал, қатыгездік пен сатқындықтың түр-түрін көрген қазақ тарихы отарлау саясатына қарсы тұра алатын бірден-бір негізгі күш *идея* екендігін анық көрсетті. Ал, Ресей империясының отарлау саясатына қарсы Алаш идеясының реформаланған түрін ұтымды пайдаланып, антиколониалды соғысты идеялық негізде жүргізудің үлгісін көрсетті. Сол Алаш идеясын негізге алған реформаторлар, антиколониалистер *Алаш зиялылары* еді.

1905-1919 жылдар аралығындағы Алаш құбылысы расында да елді бірлікке бастап, отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлы қозғалыс болды. Шын мәнінде ұлтты отаршылдық сияқты аса қатерлі құбылысқа қарсы бағыттай алды. Қысқа уақыт ішінде жанталаса қимылдап, қоғамның барлық саласы бойынша реформаторлық жұмыстар атқарды. Ұлттық мемлекет жүйесін қалыптастырды. Руханият мәселелерін шешті. Империализмге қарсы ұлттың идентификациясын сақтау жолында арпалысты.

Алайда империалистік үстемдік өз дегеніне жетті. Жетпіс жыл бас көтертпестен жаныштаған отаршылдық саясаттар бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Совет билігі кезеңінде (1920-1991) отаршылдықтың айла-шарғыларының түгелі қолданылғандықтан, әлемде жоқ сынақтарды, террорлық әрекеттер мен нәубеттерді бастан кешірді. Ақырында адам төзгісіз ауыр азаптардан соң ұлттың өне бойына империалистік сана өтіп кетті. Ғасыр басындағы азаттыққа деген ұмтылысымыз, рухымыз күл-талқан болып ойсырай жеңілді.

Алаш идеологиясының өмірде нақты жоспарланған мұраттарына совет билігі идеологиясының тарапынан тосқауыл қойылып, көркем әдебиеттегі ұлттық мазмұндағы тақырыптар цензураға ұшырап, социалистік реализм әдісімен колхоз, совхоз, өндіріс тақырыбында жазылған шығармаларға жол ашты. Империалистік сана қазақ әдебиетінде бірқыдыру көрініс тапты. Советтік идеологияға санасы уланған Павлик Морозовтардың ендігі бейнесі «Батыр бала Болатбекке» айналған қазақы нұсқасы да өмірге келді. Алаш идеясының концепциясын бұрмалап, қайраткерлердің еңбектерін мансұқтап

жазған КГБ офицері С. Шәкімбаевтың «Үлкен Түркістанның күйреуі» сияқты шығармалардың көксемі оқырман санасын улау болатын.

Отаршылықтың рухани зардабының салдарынан ұлттың ақыл-ойы басқаға тәуелді, ынжық, дәрменсіз, өресіз, басқа біреудің ақылымен жүретін күйге тап болды. Мұндай процесті батыстық әлеуметтану ғылымында «жағымды» (позитивтік) дискриминация десе, өз елінде өзі лайықты орын ала алмай отырған халық жағдайындағы әлеуметтану ғылымында «ішкі отаршылдық» (внутренний колониализм) деп сипаттайды.

Осылайша, отаршылдықтың топалаңына түскен ұлт империализмнің диірменіне үйіріліп, талқандалып тобыр болып шыға келді. Бұдан шығатын қорытынды мынау: ұлттың тобырға айналуы оңай, ал тобырдың ұлтқа айналуы қиын, өте қиын. Ал енді қайта ұлт деңгейіне жету үшін халық картарис ұғымын қабылдап, деколонизация процесінен өтуі тиіс.

Әлем қожасы атанып, жер билігіне ұмтылған державаның біреуі патшалық Ресей империясы күллі материкті бір мемлекетке айналдыруды мақсат тұтты. Еуразия құрлығына көз тіккен Ресей империясының назарынан Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан территориясы тыс қалған жоқ. Әсіресе, жоғарыдағы түркі-мұсылман ұлыстарына көз тіккен Ресей империясы оларды бағындырудың кілті мен қақпасы Қазақстан екенін өте жақсы түсінді.

Бірінші Петр 1722 жылы Астрахан жеріне аяқ басқанда қазақ даласына қарап тұрып: «Қазақ жері Азия елдімекеніне шығатын кілт һәм қақпа екен. Сондықтан, орасан зор шығынға қарамай қазақты отарлау керек» деп жарлық түсірген [4; 580].

Осындағы Астрахан жорығына қатысып, тілмәш болған А.И. Тевкелев патша тарапынан қазақ ордасын түбінде бір қағазбен-ақ Ресейге қарту тапсырмасын алып жедел іске кіріседі. Дәл осы кезден бастап қазақ жерінде империализмнің қадамдары басталды.

Отарлау саясатын жүргізген мемлекеттердің ішінде еуропалықтардың жабайы тәсілі қаншалықты қатыгез болса, Ресей империясының жымсықы саясаты да жеңіл болған жоқ. Америкадағы үндіс тайпаларына ауру таратып, бір-біріне айдап салу арқылы қырып тастаған еуропалықтардың географиялық ашулары тұтас тайпалардың жойылуына әкелсе, қазақ даласын отарлау саясаты салдарынан 1919-1921, 1931 жылдардағы ашаршылық пен 1938 жылдардағы репрессия тұтас қазақ халқының үштен бірін қырып жойды. Ал, тіл саясаты мен жер саясатына, дін мәселесіне, ағартушылыққа қатысты жасаған қысымдары күні бүгінге дейін зардабын тигізуде.

Ресейдің қазақ даласын отарлау саясатының жоспар-жобасы жайлы тарихшы һәм зерттеуші-ғалым А.И. Левшин (1798-1879) Ресей империясы қазақ жерін жаулау арқылы империя бір тамшы қан ағызбай бірнеше жүз мың халықты қосып алды; шығыс және оңтүстік өлкенің қауіпсіздігін қамтамасыз етті; қазақтар арқылы жауынгер жоңғарлардың күшін әлсіретті; қазақтардың күшін пайдаланып башқұрттарды тықсырды; қазақ даласы арқылы Хиуаны бой ұсындырды; Қытай мен Үндістан секілді ірі мемлекеттермен қарым-қатынас жасауға жол ашатын әрі сонда кірудің кілтін қолға алады деп жазды [5; 656].

Ресей өзінің отарлау жоспарын іске асыру үшін Қазақ даласын отарлаудың кезеңдік бағыттарын айқындады. Филолог-ғалым Мекемтас Мырзахметұлы Ресей императорының Қазақ жерін отарлау саясатының жүзеге асырылуын мынадай кезеңге бөліп қарастырған екен:

Бірінші кезең — патша үкіметі жаулап алғаннан кейін басталған патша ағзам қазақ халқын қалайда шоқындыруға, салт-дәстүрін орыстандыруға бағытталған үлкен саяси мақсат қойған және оны мемлекет деңгейінде құпия ұстаған кезең;

Екінші кезең — Совет дәуірі. Ол «ұлттар достығы» деген ұранмен өзінің орыстандыру саясатын бүркемелеп, оны судың астыңғы ағысындай астыртын жүргізген, қазақты жаппай орыстандырған кезең;

Үшінші кезең — сан ғасыр бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізген дәуір. Бұның да өз қиындығы болды, әуелі, нарық жолына түстік, осыған дейін сансыраған дүниетанымымыз, мінез-құлқымыз сенге соғылған балықтай есеңгіреп, тағы да бұзыла түсті. Алдымыздан ақшаның культіне бас ию шықты. Бар мақсат — тек баю. Бұл да жоғарыдағы ұзақ жыл отарлаудың салдарының кезеңі [6; 27].

Патшалық Ресей империясының Совет үкіметімен жалғасып келген отаршылдық саясатының оспадар әрекеттері туралы ойлар Алаш қайраткері, публицист Қошке Кемеңгерұлының «Ресей өкіметінің қазақ туралы мынадай қанды саясаты болды:

1. Қазақтың байлығын сүліктей сору.
2. Қазақтың сорпаға шығар маңдай жерін сыпырып, қазақты шөлге қуу.

3. Ауылнайлық, билік, болыстық партиясын отын үрлеп, май тастап, қазақты бір-бірімен қол қамшы-шоқпар қылып, ұлттық азаматтық сезімін өсірмеу.

4. Қазақты шоқындыру. Осы қанды саясаттың дәмін қазақ елі қай бұратанадан болса да кем тартқан жоқ» деген тұжырымды пікірімен үндес шықты [7; 98].

Жалпылай айтқанда бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кең байтақ жер көлемі, құнарлы топырағы, жер асты, жер үсті қазба байлығы, қай уақытта болсын әр кімді қызықтыратын мәселе. Батыстық көзқарас пен мәдениет қалыптасқан патшалық Ресей билігі әлі де болса қуғын-сүргін, репрессия мәселесінде әлі де болса мәдениетті еді. Қан төңкеріспен орнаған советтік билік, жабайы мәдениет орнатып, шовинизм асқан тағылықпен, өршіген менменшілдік, тұрпайы социализм идеологиясын сіңіріп, сонау Көк түріктер заманынан қазақ хандығына жеткен тарихи ұлттық санамызды ұмыттыруға тырысып бақты.

Қазақ даласын отарлаудың бірнеше тәсілі, нақтырақ атап айтқанда жер арқылы отарлау, әкімшілік отарлау және рухани отарлау аяусыз жүргізілді.

Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауының көздеген саяси мақсаты біреу болды: жергілікті қазақ халқын ығыстыра отырып, жақсы жерлерді иемденіп, Азияға аттанатын жолды ашу. Сібір ойпатына экспедициялық жорықтар жүргізіліп, барлау-тыңшылық әрекеттері ұйымдастырылды. Сол арқылы Сібір өңірі толық жауланып, бекіністер тұрғызыла бастаған соң, ішкерілей еніп Қазақ даласында шеп құрып жылжып, әскери бекіністердің санын арттыра берді. Екіншіден, орыс-казак әскерілерінің қазақ жерін тегін иеленуіне мүмкіндік беріп, солардың күшіменен ауыз салып отырды. Үшіншіден, Ресей шаруаларының қазақ жеріне жаппай көшіп қоныс аударуына күшті ықпал жасаса, сол қоныстанушы шаруаларға патшалық тарапынан өте пайдалы жеңілдіктер жасалып отырды. Отарлаудың бұл тәсілі «малым — жанымның садағасы, жаным — арымның садағасы» деп білетін халық үшін өте ауыр соққы болғаны даусыз.

Патшалық отарлаудың салдарынан жерінен айырылып кедейленген қазақтар еріксіз өндірісті жерді сағалап, стансаларды жанай қоныстанды. Көбі мал шаруашылығын тастап, егіншілікті кәсіп етті. Осылай қазақтар арасында жатақтар дейтін әлеуметтік топ пайда болды. Ел ішінде болып жатқан осындай келеңсіздіктерді кезінде ұлттың ұранына айналған «Қазақ» газеті ғана ашына жазып шырылдады. Мысалы: «Кедейліктің басты себебі — қоныс тарылғандығы. Қазақтардың жарамды жерлері егін үшін орыс-казактарға ойып-ойып берілді. Іліп алар жерлер ауып келген мұжықтарға беріліп жатыр. Қазақтардың таудағы һәм етектегі көп қыстаулары мың азаппен қазып шығарған арықтары, егіндік-пішендік жерлері бәрі де қолдан кетті... Жерге тоймайтын шын жалмауыздар — орыс-казактар екен. Алдында кара-құрасы бар қазақтар бұл күнде тауға шыққан болады. Шыққаннан не пайда? Жолшыбай орыстың егіні мен пішендігі. Жуықтап кетсе, қазақтың малын ұстап, өзін сабап, қырып-жойып кете жаздайды» деп жазған [8; 2].

Ал кезінде «қазақ даласында бос жер бар ма?» деген жоспармен құрылған А. Щербина экспедициясының құрамында болып, қазақ даласының түгел төңірегін жетік білетін бірден-бір жер маманы Әлихан Бөкейхан осы аталған «Қазақ» газеті бетінде жарияланған ғылыми негізі терең, дәлелі тиянақты публицистикалық мақалаларында патшалық Ресейдің отаршыл аппаратының зорлығын, жасап жатқан айласын жан-жақты сынап, әшкерелеп, сол арқылы халықтың көзін ашып, әлеуметтік шындыққа жетеледі. Патшалық әкімшілік тарапынан болып отырған әділетсіздікті көріп-біліп отырған ол: «Өстіп жұртты билеген патшалық бар ма екен? Біздің патшалық конституциялы емес пе, біздің патша қол астындағы адамның бәріне бірдей әділ емес пе? Біздің қазақ жерінен күнде көшіретіндей не жазып еді?» деп ашынады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ жерін алу турасындағы нұсқа» атты еңбегінде: «Жолсыз істерден жәбір көріп, әуре болып жүрген қазақтар көп. Қыстау салған жерінен айырылып, қыстайтұғын жаңа жерді общества бермей, жер алып беріп орналастыруға міндетті мекемелер оған қабырғасы қайысып, қайғырмай отыр. Шөп шабуға, мал жаюға, егін салуға орын таппай сандалып жүрген қазақтарды көз көріп тұр» деп, ащы шындықты жазды.

Алаш арысы Міржақып Дулатұлы 1906 жылы жазылған «Қазақтың жері» атты өлеңінде:

Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа, қош аман боп, барасың ба?
Қасиетті бабамыздың зираттары,
Қалды ғой көшесінің арасында.
Моншаға зираттың тасын алып,
Ағашын отқа мұжық жағасың да.

Таба алмай бір барғанда еш белгісін,

Көзден жас көлдей болып ағасың да, — деп, жырлауы қазақ қасіретінің қалың, бейнеті сор екеніне дәлел болатындай.

Ал әкімшілік отарлау жүйесі ең алдымен хандық билікті жоюды көздеді. Ол үшін әкімшілікке қазақ даласына басқарудың жаңа ережелерін қабылдап, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесін жою қажет болды. Сөйтіп қазақ даласын басқару үшін жаңа патшалық әкімшілік жүйе қалыптасты. «Сібір қазақтарын басқару туралы» жарғы отарлаудың жаңа жүйеге өткенін білдірсе, хан билігіне қарасты жерлерде округтік приказдардың ашық құрылуы отарлаудың әкімшілік тәсілінің тереңдей түскенін аңғартты. Хандық биліктің жойылуына қарсы қол бастаған Кенесары көтерілісі де осының айғағы. Қазақ даласын басқарудың уақытша ережесі орнап, Дала және Түркістан Генерал-губернияларының құрылып, әкімшілік басқарудың жаңа тәртібі қалыптасты.

Патша әкімшілігі Қазақ хандығының басқару тетігіне бір мезгілде бірнеше ханды (Әбілмәмбет, Абылай, Бөкей) ресми түрде бекітуі, билік үшін ішкі саяси күресті тұтандыру және хандардың санын жасанды түрде көбейту, кезекті хан тағына үміткерді ең тіл алғыш, бірақ беделі аз және қабілетсіз сұлтандардың ішінен (қартайған Ералы (1791-1794) мен Айшуақты (1797-1805), ерік-жігері әлсіз Есім (1795-1797) мен Жантөрені (1805-1809), қорқақ Серғазыны (1812-1824) сайлау, ал нағыз лайықты деген Қайып, Қаратай, Арынғазы сияқты ең күшті әрі беделді үміткерлерді әдейі көзге ілмеу, тым дербес және әлеуетті тәуелсіз Арынғазы сияқты рухты ханды биліктен тайдыру — отаршылдық айла-амалдардың айқын көрінісі.

Әкімшілік отарлаудың жолы мұнымен тоқтамады: астарлы түрде тағы да қитұрқы әрекеттерге барды. Ол ерте кезде әбден зерттеп, барлау жасау арқылы біліп болған қазақтың дәстүрлі қоғамының ішкі мәселелерінен туындаған кек, яғни руаралық араздықты қоздыру және атақ-мансап арқылы отарлау амалдары болатын. Ол үшін алдымен үш жүздік құрылымды әкімшілік-территориялық құбылыс деп қарамай, керісінше тайпалық, рулық түсінік ретінде өзгертуге бағыттау, оның маңызын қасақана өзгертуге жол ашты. Ел ішіндегі беделді адамдарды тізімге алып, болыстық билік арқылы руаралық араздықты қоздырып отырды. Билер мен ақсақалдардың рөлі жоғалды да, айтқанға көнетін мансапқұмар, сатқын адамдардың қолына билік беру көзделді. Содан кейін өз кезегінде сайлау арқылы ел ішілік берекені бұзу, қазақтарға атақ-мансап беру арқылы отарлау ісі, мәселен «тархан» атағын беру арқылы беделді қазақтарды Ресей мүддесінің сойылын соғуға жұмылдыруы жүріп жатты. Патша ағзам тарапынан Ресейдің отарлау мүддесіне қызмет еткен түркі тектес тұлғаларға, алдымен башқұрт Таймас Шайымовқа «тархан» атағы берілсе, қазақтар арасынан Қошқарұлы Жәнібек (1693-1752) ие болған.

Алаш арысы Ахмет Байтұрсынұлы Ресей империясы орнықтырған жаңа жүйенің ережелерін, бекіткен заңдарын білмеген адамның еліне қамқорлық жасауы қиын екенін түсінді. «Қазақ халқын билеу туралы 1868-ші жылы шыққан уақытша положение» деген мақаласында А. Байтұрсынұлы: «Бұл положение бойынша қазақтардың болысқа, ауылға бөлінуі бұрынғы ретте қалып, әлеумет істері мұжықтардікі секілді басқарылатын болды» деп, әр болыстың өкілі болып әр ауылнайдан елубасылар (елу үйден бір кісі), әр ауылнайдың өкілі болып, әр 10 үйден бір онбасы сайланатынын айтып, елубасы, онбасылардың құқықтарын ұғынықты етіп түсіндіреді. Ал «Орынбор. 13 октябрь» мақаласында: «Қазақ олар ойлаған жерден шықпады. Әуелі, «ауылдастың аты озғанша, аталастың тайы озсын» деп, жақынын сайлады. Екінші, «жеген ауыз жесін» деп, жебірлерін сайлады. Үшінші, «аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деп, малдысын сайлады. Мынау елге жағымды, жайлы болар, мынадан дұрыстық, туралық шығар деп сайлаған қазақ болмады. Сондықтан жақсы закон пайдалы болудың орнына зарарлы болып шықты. Жұрттың бәрі шулайды; сайлау жұртты бұзды, сайлау жұртты аздырды, тоздырды деп. Жұрттың азғаны, тозғаны, бұзылғаны рас, ол бұзылу, азу қалықтың өзінен, екінші, степное положение де себепкер болудан құр емес. Жүктің ауыр жағынан бұрау келген сияқты, қазақтың бір шетін жеріне степное положение қолайсыз келіп, істің көбі сонан бүлінді» дей келе [9; 68], патшалық үкімет шығарған заңдардың қазақ мүддесіне жақпайтынын ұқты. Қазақ үшін бұл заңдар өте қолайсыз. Айналып келгенде мұндай заң-ережелердің астарында отаршылдық мақсат-мүддесі жатқанын алдыңғы буын ағалар, яғни Алтынсарин, Құнанбайұлы секілді Ахмет бастаған Алаш оқымыстылары да білді.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан: «Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен, озған биі жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы шешен, билерден келе жатқан әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ-асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс

етегінен жем жегенді ұнатты», – десе [10; 560], Мұхтар Әуезов: «Білгенін, білімін қатардағы қазақтан қулығын асыруға жұмсаған пысықтар да отаршылдардың «жемтіктесі» боп «момын даланың құйрығын обырлармен қоса сорысып жатыр», – дейді [11; 64].

Отарлаушылар жергілікті басқару тетіктеріне (болыстар мен старшиналар) дарынсыз, жағымпаз, сатқын, орыс шенеуніктері алдында құрдай жорғалайтын, өз халқының намысын қолдан бере сала-тын, парақор әрі намыссыздар таңдап алынды. Патша үкіметінің цензоры болған М. Тұнғаншин қазақ зиялыларының жанашырлықтарын теріс қабылдап, олардың жазған дүниелерін патша әкімшілігіне аударып беріп, сатқындық жасаса, Ә. Жангелдин бірінші революционер атына малданып, алашордашылардың жолын ұдайы кес-кестеп отырды. Бұлар секілді жандайшаптар империяның ұрдажық қолшоқпарына айналып, өз халқының болашағына балта шапты. Билікке қолы жеткен мансапқор қазақтар отаршылға жағыну арқылы, қайткенде де жанын ғана емес, мансабын да сақтау амалына көшті. Бұрын жекеленген орын алған сатқындық кейін жалпыға тән үйреншікті сипатқа айналды [12; 57].

Патшалық Ресей империясының қазақ қоғамын әкімшілік отарлауының үшінші үлкен бағыты қазақтың байырғы әдет-ғұрып заңдары тәркіленіп, патшалық сот билігінің орнауы еді. Көне заманнан бері үзілмей жеткен әдет-ғұрып заңдарының өзгеріске ұшырауы, Тәуке хан заманынан қалған белгілі «Жеті жарғы» заңын қолданыстан шығарып тастауы, байырғы қазақ билерінің дау шешу мәдениетіне араласып, оларды шектей отырып, патшалық сот билігінің орнығуы осы ойымызға дәлел болады. Дала билер соты жойылған соң, қазақ қоғамында патшалық сот пен байырғы әдет-ғұрып заңдардағы қайшылықтар жиі бетпе-бет келіп жатты. Патшалық сот үкімі күшіне енген тұстағы қазақ билерінің билікке, сотқа, қазылыққа араласуы енді бақыланатын кезге тұспа-тұс болды.

Ресей империясы әкімшілігінің көкsegені қазақ елінің бірлігін жойып, басқару тәртібін өзгертіп, байырғы дүниетанымынан бездіріп, орыстандыру саясатын іске асыру болатын. Осыны сезген ұлт зиялылары қазақ даласының саяси өміріне Ресей заңдарын енгізуге қарсылық білдіріп, ескіден келе жатқан әдет-ғұрып жүйесін қалдыруды ұсынды.

Қазақ даласын Ресей империясының рухани отарлау әрекеттері негізінен екі үлкен бағытта жүрді: оқу-білім арқылы отарлау және діни отарлау.

Патшалық Ресей қазақтардың білім алып, елге орайлы қызмет сіңіруді аса құптамаған, алайда XIX ғасырдың екінші жартысында оқу арқылы отарлау саясатын іске қосты. Бұл қалай жүргізілді дейтінге келер болсақ, қазақ даласында алғашқы мектептердің ашылуына рұқсат етті. Ұлт балаларына білім беру үшін, шынына келгенде діни бағытпен бірге патша саясатын қоса сіңіруге миссионер-ағартушылар шындап кірісті. Әліпби өзгертудің алғашқы қадамдары да отарлау саясатының бір көрінісі.

Ахмет Байтұрсынұлы 1914 жылы «Қазақ» газетіне: «Олардың (школаның) пайдасын кемітіп отырған бір-ақ нәрсе: қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школалар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді; қазақ тұтынып отырған араб хәрпін тастап, орыс хәрпін алдырамыз дейді. ...Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі де бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал халыққа керегі — өз діні, тілі, жазуының сақталуы» [8; 2] деп жазды.

Діни миссионерлік миссия қазақ жерінің барлық өлкесіне түгел жетіп, тұтастай алғанда барлығын да қамтуды көздеді. Орал-Торғай, Ақмола-Семей, Жетісу-Түркістан өлкелеріндегі миссионерлік қызметтер қарқынды түрде жүзеге асты. Бұл тұрғыда миссионерлердің мұсылманшылыққа қарсы әрекеті ашықтан ашық жасалса, екінші жағынан қазаққа жақындау татар молдалардың қазақтарға ықпалы арқылы да жұмыстарды күшейте түсті. Оның үстіне Қ. Халидидың жазбаларында көп келтірілетін «указной молдалардың» қисынсыз қылықтары елдің ашу ызасын туғызып, шамына тиді. Шоқындыру әрекеттері де түрліше ұйымдастырылды: түркі-қыпшақ тұқымдастарды шоқындыру, әскери күш қолдану арқылы шоқындыру жоспары да жүзеге асты. Бұған көз жеткізген ел арыстары да қарап қалған жоқ, шоқындыруға қарсылық әсіресе Көкшетау уезінде қатты байқалды. Алаш қайраткерлерінің де шұғыл жиналып, патша атына құзырхат дайындайтын 1905 жылы Қарқаралыдағы бас қосу осындай кектен туындаған. Совет билігіндегі құдайсыздар қоғамын есептегенде бұл рухани отарлаудан қазақ халқы ес жия алмады.

Патшалық Ресей империясының заңды жалғасы әрі мұрагері, легитимсіз билік иесі Совет үкіметі кезіндегі экономикалық һәм демографиялық дағдарыстар түркі мұсылман елдерін тұралатқаны сияқты қазақ ұлтын да зор шығынға ұшыратты. Алдымен қазақ байларын, ұлттық буржуазия өкілдерін тәркілеу далада мал басының орасан зор кемуіне әкеп соқтырды. Бір ғана жылқы түлігіне төнген зауалдан жүз жылдай уақыт өтсе де қазақ елі әлі есін жиған жоқ. Ашаршылық тақырыбын зерттеуші

ғалымдар он жылда келген екі алапат аштықтан қазақ халқы түбегейлі басқа ұлтқа айналып кеткенін жазады.

Совет билігі тұсында қазақ зиялылары, ауылдағы шаруадан бастап саяси элита өкілдерін түгел қуғынға ұшырап, қудаланып, атылды. Үрей ордасына айналған лагерлер жүйесі Одақ картасын шырмауықтай шырмады. Солай бола тұра, айналдырған алты жыл болмай «Отан үшін» деп кеудесін оққа төседі. Қазақ жеріндегі тың игерудің трагедиясы топырақтың құнарын жойып қоймай, бабаларымыздың моласын да қиратты. Елдімекендер жойылып, жер-су атаулары әдейі өзгертілді. Бәрінен де ең үлкен апат ХХ ғасырда қазақ ұлтының демографиялық құлдырауы еді. Аралас некенің ұлттық демографияға тигізген зарары шаш-етектен болды. Аздаған жылдың ішінде араб, кирилл, латын таңбалы әліпбилерге ауысып, қазақ әліпбиінің сан өзгерістерге ұшырауы ұлтты сауатсыздандыруға бастайтын амал деп қарастырылады.

Қазақ зиялылары жазу мәселесіне байланысты 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынбор қаласында қазақ білімпаздарының сиезін ұйымдастырды. Осы сиезге қазақ зиялыларының бәрі дерлік қатысты. Жазу мәселесіне байланысты баяндама жасаған екі адамның бірі — Ахмет Байтұрсынұлы латынға әуелде қарсы болды. Осы жиында сөз сөйлеген Міржақып Дулатұлы: «Латынға көшер болсақ, біз сауатсыздықты жою орнына сауаттылықты жоятын боламыз» десе, екі жылдан кейінгі әліпби мәселесі жиынында Ахмет Байтұрсынұлы: «Бізге Еуропа жұртымен бірдей мақсатта болу әлі ерте, латынға орыстар неге аяқ баспайды, соны да түсінбейсіздер ме?» деп, бұл істің арғы жағында орыстардың отарлау саясаты жатқанын аңғартты.

Советтік білім берудегі келеңсіздіктер, әлеуметтік теңсіздік, дінге қарсы күрес немесе құдайсыздар ұйымының құрылуы, тіл тұтастығының бұзылуы, арактың кесепаты, ұлт мәдениеті пен руханиятының құнсыздануы, саз, ән өнеріне салынған тұсаулар, ұлттық тарихтың бұрмаланып жазылуы, құндылықтар мен сананың құлдырауы, рухтың әлсіреуі, ұлтын қор санауы отарлау саясатының жемісін берді.

1905-1919 жылдар аралығындағы Алаш құбылысы расында да елді бірлікке бастап, отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлы қозғалыс болды. Шын мәнінде ұлтты отаршылдық сияқты аса қатерлі құбылысқа қарсы бағыттай алды. Қысқа уақыт ішінде жанталаса қимылдап, қоғамның барлық саласы бойынша реформаторлық жұмыстар атқарды. Ұлттық мемлекет жүйесін қалыптастырды. Руханият мәселелерін шешті. Империализмге қарсы ұлттың идентификациясын сақтау жолында арпалысты.

Алайда империалистік үстемдік өз дегеніне жетті. Жетпіс жыл бас көтертпестен жаныштаған отаршылдық саясаттар бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Совет билігі кезеңінде (1920-1991) отаршылдықтың айла-шарғыларының түгелі қолданылғандықтан, әлемде жоқ сынақтарды, террорлық әрекеттер мен нәубеттерді бастан кешірді. Ақырында адам төзгісіз ауыр азаптардан соң ұлттық сана империализм алдында бас иіп, мойынсұнды. Ғасыр басындағы азаттыққа деген ұмтылыс, рухани еркіндік идеясы күл-талқан болып ойсырай жеңілді. Алаш идеясына кеңес билігі идеологиясының тарапынан тосқауыл қойылып, көркем әдебиеттегі ұлттық мазмұндағы тақырыптар цензураға ұшырап, социалистік реализм әдісімен колхоз, совхоз, өндіріс тақырыбында жазылған шығармаларға жол ашты. Империалистік сана қазақ әдебиетінде бірқыдыру көрініс тапты. Советтік идеологияға санасы уланған Павлик Морозовтардың ендігі де «Батыр бала Болатбекке» айналған қазақы нұсқасы да өмірге келді.

Отаршылдықтың рухани зардабының салдарынан ұлттың ақыл-ойы басқаға тәуелді, ынжық, дәрменсіз, өресіз, басқа біреудің ақылымен жүретін күйге тап болды. Мұндай процесті батыстық әлеуметтану ғылымында «жағымды» (позитивтік) дискриминация десе, өз елінде өзі лайықты орын ала алмай отырған халық жағдайындағы әлеуметтану ғылымында «ішкі отаршылдық» (внутренний колониализм) деп сипаттайды. [13; 119].

Осылайша, отаршылдықтың топалаңына түскен ұлт империализмнің диірменіне үйіріліп, талқандалып тобыр болып шыға келді. Бұдан шығатын қорытынды мынау: ұлттың тобырға айналуы оңай, ал тобырдың ұлтқа айналуы қиын, өте қиын. Ал енді қайта ұлт деңгейіне жету үшін халық катарсис ұғымын қабылдап, деколониализм процесінен өтуі тиіс.

Қорытынды

Тәуелсіздік алған халықтар үшін ең маңызды мәселе — империалистік сана зардабынан арылу. Себебі отарлаушы мемлекет өзінің тарихын, мәдениетін, тілін, өмір салтын отарланған халыққа сіңіріп кетеді. Соның нәтижесінде бүтін халықтың рухани болмысы ластанады. Сондықтан, зерттеу жұмысы көрсетіп отырғандай, кез келген отарлау саясатына негізделген саяси жүйеге қарсы тұра ала-

тын күш идеядан бастау алуы керек. Бұл мәселеде, XX ғасыр басында ғұмыр кешкен Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі мен қайратгерлік ғұмырнамасы, Алаш идеясы жолындағы күресі отарлық саясатқа қаншалықты қорғаныс болатынын анық көрсетті. Зерттеу нәтижесінде 1905-1920 жылдар аралығында империалистік сана жолында құлдық өмірді азат еркін уақытқа айналдыруға күш салып, ұлттық қозғалыс ұйымдастырған Алаш күрескерлері төмендегідей элементтерді сыналап көрсетті:

1. Байырғы қазақ баласына тән мінез, болмысты қалыптастыру.

2. Ұлттық рухы жаншылған, оқу-ағартудан қол үзген, сауатсыз қоғамды ояту, сауықтыру.

Империалистік пиғылдар: қоғамның кері кетуі, өз қағынан жеріген көзқамандардың құлдық психологиядан арылуы, түп негізге қайта оралуына дейінгі олардың ұлтқа келтіретін кеселдері сияқты дерттерден айығу үшін біршама уақыт қажет.

Расында да отардан босаған ел сол отаршылдар қалдырған зардаптан құтылмай толық тәуелсіздікке ешқашан қол жеткізе алмайды. Ол үшін қандай идея қажет, қандай аясында бірігу қажет дегенде біз Алаш идеясын ұсынар едік. Өйткені, өткен тарих дәлелдегендей, Алаш идеясы қазақ болмысын сақтап өмір сүрудің бірден-бір кепілі болды.

Ұлттық мемлекеттің іргетасын қалау үшін ендігі қазақ қоғамдық-әлеуметтік теңдік нық орныққан, біртұтас ақпараттық өріс аясында өмір сүруден өзге жол жоқ.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан. Национальная энциклопедия / Гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — 728 с.
- 2 Кайратулы Б. Как была колонизирована Казахия? / Б. Кайратулы. — Астана: Жарыс.kz, 2016. — 400 с.
- 3 The Editors of Encyclopaedia Britannica [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/imperialism>.
- 4 История Казахстана: народы и культуры / ред. Н.Э. Масанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2000. — 608 с.
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А. Левшин. — Алматы: Санат, 2009. — 656 с.
- 6 Мырзахметов М. Как русифицирована Казахия? / М. Мырзахметов. — Алматы, 2011. — 352 с.
- 7 Кеменгерулы К. Сочинения. — Т. 1 / К. Кеменгерулы. — Алматы: Ел-шежіре, 2013. — 384 с.
- 8 Байтұрсынұлы А. Нужды школы / А. Байтұрсынұлы // Газета «Казах». — 1914. — № 61. — С. 2.
- 9 Байтұрсынова А. Новый низам / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Жеті жарғы, 1996. — 128 с.
- 10 Бокейхан А.Н. (1866–1937). Сочинения: [В 7-и т.] / А.Н. Бокейхан — Т. 5. — Астана: Сарыарка, 2010. — 560 с.
- 11 Жұртбай Т. Рух сұлтандары / Т. Жұртбай. — Нұр-Сұлтан: Foliant, 2020. — 792 б.
- 12 Умирзаков О. Что мы выиграли от присоединения к России? / О. Умирзакова. — Алматы: Санат, 1999. — 230 с.
- 13 Айталы А. Национализация / А. Айталы. — Алматы: Арыс, 2000. — 119 с.

К.А. Аубакирова, З.Т. Кәрімхан

Идея «Алаш» и империализм

В статье рассмотрено понятие империализма в общей истории человечества, последствия и положительные изменения колониальной политики, движений сопротивления и идеи Алаш в начале XX века. На основе историко-сравнительного и сравнительного методов исследования, количественного и качественного контент-анализа проанализированы борьба Алашского национально-освободительного движения против колониализма, взгляды и идеи казахской интеллигенции на сохранение и защиту национальной идентичности (мир идентичности). В ходе исследования были использованы методы исследования поведения, основанные на биографических параллелях, идеографии, структурном анализе и специальной формулировке мнения индивидов и групп. С помощью этих методов исследования сделан исторический обзор колониальной политики и агрессивных действий крупных стран, внесших изменения в мировую историю; выделена тактика царской России в подчинении тюрко-мусульманских народов; вооруженные силы, возникающие в результате активного вмешательства в

политическую жизнь, понимают, что силой, противостоящей колониальной политике империи, является национальное пробуждение. В ходе исследования были выяснены взгляды представителей движения «Алаш» на мировые перемены в начале XX века, волну революций, необузданные империалистические взгляды, их последствия и дифференцированы их выводы. Результат исследования заключается в том, что идея является величайшей силой, используемой в качестве защиты от колониальной политики и общего империалистического менталитета, кроме того, были указаны сильные стороны идеи Алаш против колониальной политики, проводимой Российской империей.

Ключевые слова: империалистическое сознание, колонизация, идея «Алаш», алашское просвещение, национальная идентификация.

К.А. Aubakirova, Z.T. Karimkhan

The idea of “Alash” and imperialism

The article discusses the concept of imperialism in the general history of mankind, the consequences and positive changes in colonial policy, resistance movements and the idea of Alash at the beginning of the 20th century. On the basis of historical-comparative and comparative research methods, quantitative and qualitative content analysis, the struggle of the Alash national liberation movement against colonialism, the views and ideas of the Kazakh intelligentsia on the preservation and protection of national identity (world-identity) are analyzed. Also in the course of the study, methods of studying behavior based on biographical parallels, ideography, structural analysis and a special formulation of the opinions of individuals and groups were used. With the help of these research methods, a historical overview of the colonial policy and aggressive actions of large countries that have made changes in world history is made, the tactics of tsarist Russia in subjugation of the Turkic-Muslim peoples, the armed forces that arise as a result of active interference in political life are highlighted, realizing that the force opposing the colonial policy of the empire is the national awakening. In the course of the study, the views of representatives of the Alash movement on world changes at the beginning of the 20th century, the wave of revolutions, unbridled imperialist views, their consequences were clarified, and their conclusions were differentiated. The conclusion of the study is that the idea is the greatest force used as a defense against the colonial policy and the general imperialist mentality, and the strengths of the Alash idea against the colonial policy pursued by the Russian Empire are also indicated.

Keywords: imperialist consciousness, colonization, the idea of “Alash”, Alash education, national identification.

References

- 1 Aiagan, B. (Ed.). (2005). Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Russian].
- 2 Kairatuly, B. (2016). Kak byla kolonizirovana Kazakhiia? [How was Kazakhia colonized?]. Astana: Zharys.kz [in Russian].
- 3 The Editors of Encyclopaedia Britannica. Retrived from <https://www.britannica.com/topic/imperialism>.
- 4 Masanov, N.E. (Ed.) (2000). Istoriia Kazakhstana: narody i kul'tury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Dike-Press [in Russian].
- 5 Levshin, A.I. (2009). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kirgiz-Kaisats, hordes and steppes]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 6 Myrzakhmetov, M. (2011). Kak rusifitsirovana Kazakhiia? [How was the Kazakh language russified?]. Almaty [in Russian].
- 7 Kemengeruly, K. (2013). Sochineniia [Composition]. Almaty: El-shezhire [in Russian].
- 8 Baitursynuly, A. (1914). Nuzhdy shkoly [Emergency school]. *Gazeta “Kazakh” - Newspaper “Kazakh”, 61, 2* [in Russian].
- 9 Baitursynova, A. (1996). Novyi nizam [New Nizam]. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].
- 10 Bokeikhan, A.N. (2010). Sochineniia [V 7 tomakh]. Tom 5 [Complete collection of his works in 7 volumes]. Vol. 5. Astana: Saryarka [in Russian].
- 11 Zhurtbai, T. (2020). Rukh sultandary [Sultans of Spirit]. Nur-Sultan: Foliant [in Kazakh].
- 12 Umirzakov, O. (1999). Chto my vyigrali ot prisoedineniia k Rossii? [What did we get from joining Russia?]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 13 Aitaly, A. (2000). Natsionalizatsiia [Nationalism]. Almaty: Arys [in Russian].